

Մեր ընթերցողը արդէն գիտեն քե գաղղիացի Շանտր ամուսինը քանի մը տարի յառաջ ծանապարհորդութիւն մը բրին ի Ռուսաստանս. և այդ ուղեւորութեան տիկնոջ վրայ դրած տպաւորութիւնը հետզհետէ կ'ընթանաւ հրատարակուած յօրան գրիս: Հետեւեալ հատուածն այլ Պարոն Շանտրին է, զոր քաղելով կը հրատարակենք Տարեգիրք աշխարհագրութեան (Annales de géographie) անցեալ հոկտեմբերի ամսաթերթին: Այդպիսով յերանջ վրայ այլ և այլ անգամ գրած ենք յօրագրիս. և ի վերջոյ համանուն գրքին բարգմանելով լիուրի հմտութեամբ գրուած տեղեկութիւնները, ոչ ոք կը դիմենք զխնդրոյս ¹:

Երբ 1890ին ամուսնոյս հետ կը ճանապարհորդէի ի Ռուսաստանս, այցելութիւն մը ըրի նաև Ալյարաւա լեռանց: Այն հոգային գազաթիւ վեր ենելու նպատակ չունէի, այլ կողից վերայ այլ և այլ շրջագայութիւններ ընել, որոնք մարդաբանական ու երկրագիտական հետազոտութեանց տեսակէտով հետաքննականք երեցեր էին ինչ: Մասեաց զառիվայրից վերայ՝ իրենց հոտերով ապաստանելու կու գան ամառուան եղանակին՝ դաշտավայրին Քուրդ հովիւք: Կոն իրենց սեռս վրաններուն տակ դիւրին էր իրենց ցեղն ուսումնասիրել, և իրենց ընտանեկան կենաց վերայ մանրամասնութիւններ ստանալ: Այս նպատակաւ՝ յալիսի սկիզբը ուղեցիք լեռան կողից վերայ բնակութիւն մը ընել:

Ալյարաւայ ստորուն եղած Արալք կոչուած գիւղէն մեկնելով, մեր առաջին օթեմանն եղաւ Սարդար-Բուլաք կիրճը, որ նոյն տունն Ալալըզի կօզակաց ամարային բնակութեան տեղն էր, առոնց վրաններուն քով մերն այլ հաստատեցինք: Կրճին անմիջապէս մօտ՝ Քուրդաց ամենախեղճ այլևայլ բնակավայրը ալ կային, և ուր կրցինք հետաքննական դիտողութիւններ ընել, գնանալս լուսաբոլորթիւններ առնուլ, և կրկին սեռից մարդաբանական չափեր: Այսու հօն ի Սարդար-Բուլաք ծանօթացանք Ճավոյ բէկ Շամալդինով կոչուած Քուրդ կողակի մը, որ առաջարկեց մեզ այցելել Պեշարա՝ գէպ ի զառիվայրն Պարսկաստանի հաստատուած ամենահա-

լուստ Քուրդաց բնակութիւններն: Փոքր Մասեաց հարաւային արևմտեան կողմը կ'իյնայ Պեշարա, 2800 մետր բարձրութեան սարահարթի մը վերայ՝ ուր ցուրտ հով կը փչէ, կրճէն գրեթէ ութ կամ տասն քիլոմետր անդին: Հօն հասնելու համար՝ հարկ է անցնիլ խիճերու կոյտէ ձեւացած սահմանափակ մը առջեւէն, որ Սարդար-Բուլաքէ անդին կը ցուցնէ երեք տիրող պետութեանց, Ռումանեանց՝ Ռուսաց և Պարսից սահմանները: Պեշարայի Քուրդք՝ ժամանակաւ ամենազօրաւոր, և հիմայ այլ ամենէն աւելի յանդուգն սեւաւած աւազակներու շէջնի կոչուած ցեղին կը պատկանին: Ամենեւին իշխանութիւն մը չեն ճանչնար: Պարսկաստան կ'անցնին երբ Թուրքաց կամ Ռուսաց երկրին վրայ տնտեսութիւն մը կատարեն, և փոխադարձաբար. որով բացարձակաբար անպատուհաս կը մնան: Ընդհին Քուրդին որ իր վերայ առած էր զմեզ քուրդներն տանելու և ներկայացընելու, բարեպատեհ առիթն ունեցանք մօտանց տեսնելու այս վայրագ աւազակներն: Պատեհութենէն օգտուած՝ դաշտաբնակ կողակներն ընկերացեր էին հետերնիս այս մեր այցելութեան տունն: Բայց չիտանք ըսելով իրենց ներկայութիւն այն չափ աւելի գէշ աղքատ նկատուեցաւ թափառականներէն, որպիսի սիրալիր էր մեզի եղած ընդունելութիւնը:

Ամրող օր մը անցուցինք զանոնք լուսադրելով, շափերնին տունըլով և խօսակցելով այդ աւազակ հովուաց հետ՝ որոնց հոյակապ կապերներով ծածկուած ընդարձակ վրաններն՝ յայտարարեց են հանգիստ կենցաղի և մարդութեան բնակչացն: Կանայք այլ իրենց ճոխ մետաքսեայ զգեստիք, ու գեղեցիկ գահարեղէններով զարդարուած, մտադիր յանձն առին ենթարկուիլ մեր մարդաբանական և լուսադրական փորձառնութեանց: Առաջնորդնիս խոստացեր էր մեզ բուն Քուրդ ցեղը ցուցընել: Առաւ խոստմանը վերայ ալ կեցաւ, այնպիսի անձինք ներկայացընելով մեզ և Ժողովուրդ՝ որ աղքատութենէ և հիւանդութենէ և անոնց պատճառով յաղիսից ազատ, զիրենք տեսնողին լաւ գաղափար մը կու տան ի հանգստեան և ի խաղաղութեան ապրող Ժողովուրդեան:

Մինչդեռ անվերջանալի խօսակցութեանց մէջ

և ծիծաղով բարեյօժար արք և կանայք յանձն, առու կ'ըլլան հպատակելի մեր զիտական խու, զարկունքներն, փոքր սարակարթին վրայ՝ ուր վրանները կանգնեաւ են՝ անդադար թրթեւեկ մը կայ ու անհաստալի յուզումն: Մանկիկք կը վազեն ապաստանելի ի գիրկս մարցն. հոր-թուկք, եղինք ախոռներէն դուրս կ'եննեն, և շունք սուր ակռաներն կը ցուցնեն մեզ: Հը, պարտ լեռնականաց մէջ անուր և անըմբռնելի դէպք մ'է օտարականացս ներկայութիւնը, բայց որովհետեւ իրենցմէ մէկուն առաջնորդելովն է որ մէջներին կը գտնուինք, ուստի և հիւրամիծար ասանկականութիւն կ'ընդունինք, յորմէ թրեւս զուրկ կը մնայինք՝ եթէ դիպածածով միայն զբա-նուէնք իրենց հողոյն վերայ:

Վրաններն մտած տանննա՛, ամէն մէկը ըզ-բազած կը գտնենք առօրէական պարապմամբ: Հօս մայր մը՝ կախուած անկողնիկի մէջ կ'որ-բէ իր յուռութիւններով ծածկուած զաւակը: Գլխաւորին վրանին մէջ աղաղակի մը բարակ պաքսիմատի խմբով կը լաղուէ՛ որ քիչ մը ետքը տաք թիթեղի վերայ կրտի մատուցուի ուղեւո-րացս: Իրեն մօտ, պատկառելի տիկին մը, զըլ-խաւորին կինը, կը հսկէ բռնելու տեղ շունեցող դեռ կաթսայի մը քով, յորում կտոր կտոր լար-պուած կ'ենփին մեզի հրամցնելու համար կըտ-րուած օշխարի մօին յաւազոյն մատուցը, հա-մեղ գոլորի մը արդէն տարածուած է՝ ընտիր պարգեւ մը խոստանալով մեր ախորժակին՝ որ արդէն մասնաւոր կերպով մը զրգուում է օ-ղոյն ազդեցութենէն: Այս միջոցին ուրիշ բա-նակներու վերաբերող էրիկ մարդիկ՝ Կողակաց ներկայութենէն ներդաւ՝ գինու զարդու վա-ռուելով մէկ կողմ կը քաշուին, ու թուի թէ առանձինն ժողովակներ կազմելով կը զրաղին:

Երեկոյեան դէմ դառնալով ի Սարդար-Բու-լաք, երկրորդ օրը մեկնեցանք Սրկուռի: Այս վերջին գիւղէն հասնելու համար՝ փոքր Արարատ կ'անհնաւանայ մեր տեսութենէն ու կը ծռիւք դէպ յԱւազն: Գծաւարութեամբ կը յառաջէ կա-րաւանն հրաբրդիային փխրաքարամբ և միւրով գրեթէ միակերպ ծածկուած գետինն վերայ: Որչափ կը յառաջնք, այնչափ աւելի անգնաց կ'ըլլայ ճանապարհը: Ինչուան երբեքն ճամբու ամէնէ հեռք ալ կը կորսնցնենք, ու իրոց ընթաց-քովը ձեւացած ու փորուած տեղերէ կը բռ-նադատուինք անցնիլ: Սարայն Արկուռի գեղը քանի որ կը մօտենանք, ճանապարհք աւելի լաւացած կը թուին մեզ: Ընդարձակ փառք կը ներկայանան մեզ, որ հեռք են այն սաստիկ հե-ղեղին՝ որ ինչ գիւղն աւերեց, և վերջապէս կը համինք օթեւանելու տեղերնիս: Արկուռի գա-

լուս երկու նպատակ ունէի. տեսնել նախ սըր-բոյն Յակովբայ՝ այդ ըսած հեղեղներէս խոռո-չացած տեղը, և ապա Քիփ-կէօլ լիճը:

Ձիով մեկնելով Սրկուռիէ (1850 մետր) դէպ ի հեղեղատն սրբոյն Յակովբայ, հարկ եղաւ քիչ ատենէն մեր անասունները ձգելով՝ հետի եր-թալ յառաջ. այնչափ վառնգալի էր ճանա, պարհն, իրկու ժամուան դժնդակ վերելքէ-մը ետքը՝ վերջապէս ժամանեցինք 2250 մետր բարձր տափարակ հրուանդանը, ուր կառուցած էր երբեմն սրբոյն Յակովբայ վանքը, և որոյ հետքն այլ չի տեսնուիր հիմա: Հիշեն մնացածը՝ ժողովրդեան աչքին մեծ յարգ և մեծարանք ունեցող աղբիւր մ'է, որ թէպէտեւ նուազա-հոս, բայց ամենապայծառ և խիտ հանդական համ ունեցող (8°) իրոյ սկն մ'է: Անմիջապէս քովը՝ վայրենի գեղողդէ վարդենի մը ծառացած է, որ բուսական ցեղին միակ ներկայացուցիչն է յայնմ բարձրութեան: Քրիստոնեայք և մայի-մանք ի նշան մեծարանքի՝ իրենց զգեստուց կը տարներէն կախան են ճիւղերնայ վրայս:

Քիփ-կէօլ լճակին այցելելու գաղափարս՝ ի սկզբան ամենադիւրին թուեցաւ ինձ: Բայց կամ համաձայնութիւն անոնց ամենուն՝ զորս հար-ցուցինք և կամ տգիտութիւն, ամենքն Սր-կուռի պնդեցին թէ չեն ճանչնար Քիփ-կէօլը: Այս պատճառաւ տարկուեցանք հոնկից քիչ մը հեռուն քնակութեամբ հաստատուած Քուրդ ցեղի մը պետին յանձնել՝ որ այս շրջագոյու-թեան համար մեզի առաջնորդներ գտնէ. ա-ռանց ասոր՝ հարկ էր ետ կենալ մեր հօն երթա-լու խորհուրդէն: Պետն ամենաշայ սիրով մեկնձ, առաւ եղաւ անձամբ մեզի առաջնորդելու: Ուս-տի յուլիսի 9ին Արկուռիէն ճամբայ ելանք, ընկերակից ունելով Հայ բարեկամ մը, երեք Կողակք և նոյնչափ ալ Քուրդք, դէպ ի յիշալ ինձ յառաջելով: Քիփ-կէօլ 3300 մետր բարձ-րութեան վերայ է, ուր ժամը տասն ու մէկ ու կի-սուն հասանք. դրեթէ բուրակաձեւ լրբիղ մ'է, և հաւանականաբար հին հրաբուդիս խառնարան մը կը լեցնէ, և կը թուի թէ ամենեկն կեն-գանի արարած շունի իւր մէջ: Բարեխառնու-թիւնն 10° էր, միշտ չորս կողմինը 8 աստիճան միայն. ջուրը ինչ կապալագոյն և կարգէ զուրս համեղաձայակ յարուսն: Անտի քիչ հեռու Քրդաց բնակավայրք են, որոնք ձիւներու կը մօտենան քանի որ վարի կողմերը չրոյ նուա-զութիւնը կը սկսի զգալի ըլլալ: Այս բարձրու-թեան ձիւք կը սկսին, որ տակաւին խիստ թանձր են. իսկ երբ հալի կը սկսին, կ'ը-սեն թէ այն ժամանակ դիւրագոյն է Արարա-տայ վերայ բարձրանալը:

Մեր արշաւանքն ի Քիփ-կէօլ յաջողութեամբ ի գլուխ հանելով և դառնալով յԱրկուռի, ուրիշ բան չէր մնար՝ մեր գիտած վախճանին ու նըպատակին հասնելու համար, բայց եթէ շարունակել պտոյտն ի Մեծ Արարատ, ու հանգիստ առնելով ի խորդան, իգգիտի կողման դաշտավայրն հասնելի, դիւրին չէ ճանապարհն յԱրկուռիէ մինչ ի խորդան, և հետեւելով Քորդաց՝ որ կ'առաջնորդեն մեզ գրեթէ անտեսանելի ճամբաներէ, և միայն հովուաց և մաքսանեն գից ծանօթ են, վերջապէս կը հասնինք ի խորդան, այլ և այլ հրաբդիական փաժներէ անցնելով կամ անոնց շրջապատը դեգերելով, Քորդաց պզտի գիւղ մ'է 2130 մետր բարձրութեան վերայ, ու նշանաւոր է ամենահամ լրոյ մը և կամբ 20 բարեխառնութեամբ, բայց խիստ նուազ բոլիմամբ: Աւերակք կը տեսնուին հօս, հին հնդկական քաղաքի մը հետք, հաւանակաւ նաբար կործանելոյ ի Շահաբասայ:

Արարատայ հիւսիս-արեւմտակողմը հիւանալի տեսարան մը կը ներկայացընէ զանազան ընդարձակութիւն ունեցող շարունակեալ խառնաբոյսերէ գրեթէ խորդանի վայրէջքէն մինչև ի տարոտա լեռնին կամ մինչև ի դաշտահովիտս իգգիտի, ինչնելով հրաբդիական այս սկայից սառնագուլքէն: Մերթ հետի, մերթ ձիւս վրայ ու կիզիչ արեւով մը ետեւէ ետեւ անցանք վեց խառնարաններէ, ուր կը մտցուի ու կ'ինձուի իրարու հետ հաղորդակցութիւն ունեցող նեղ ու ծածուկ բաւազան ճամբաներէ: Բացարձակ բացակայութիւն ծառաց, լրոյ և սառուերի, ու մերթ ժայռիւք ցցուած և մերթ հալած մետաղաց աղտիւ ծածկուած գետին մը՝ այս տաժանական շրջապայութեան վերջին մասն կրնան համարուիլ, որ տասն ժամէն աւելի տեւեց մինչև իգգիտի, և բարեխառնութիւնն էր ի մէջ 30՝ և 36 աստիճանաց:

* *

Յառաջ ըսի թէ Աւագ Մասեաց հիւսիսակողմը մեծամեծ ձիւնակոյտը դիզուած կեցած են, այն ժայռից դէմ՝ որ կը ձգուին սրբոյն Յակովբայ կամ Արկուռի կրճից վերայ: Այս սրբաժայր ժայռը հեղեղատին կողմէն նայելով բաց կրկեսի մը կերպարանք ունին. և ձեանք ընդարձակ շանմարաններէն սառի կոյտ ձեւացած է, որ ի սկզբն իրաւ լրվեժ մը դէպ ի վայր կը տարածուի, որպէս գրեթէ հորիզոնական ուղղութիւն կ'առնու: Դէպ ի սրբոյն Յակովբայ խառնաշեւ հեղեղատն ըրած շըրջապայութեան ատեննիս, օդոյն անհարթութեան պատճառաւ չկրցինք մանր քննել հետաքննական սառնարանը: Սակայն յառաջ կը

նացի մինչ ի նորոգ ձեւացած քարակոյտը, որով կարելի եղաւ ինձ խելամոեղ թէ նոյն յատուութիւններն ունին՝ ինչ որ Ալպեայց, Պերենեանց և ի Ալպիսոս բարձանց վրայ գտնուածներն, զորոնք ատենով ուսումնասիրեր էի: Մարկոֆ կ'ըսէ թէ մօտ տասն և ութ քիլոմետր երկայնութիւն ունին արարատեան սառնակոյտը. իսկ շայնութիւնն՝ մինչև ի մուտս կրճին, 175 մետր. որ յետոյ ալ աւելի կ'ընդարձակի և միջին չափով կը հասնի մինչ 280 մետր: Կրճին մէջտեղը, գրեթէ 3800 մետր բարձր քարակարկառ մը՝ իբրու փակոց կ'արգելու զնորս, որ կ'երթան կը միանան ու 20-30 մետր երկայնութեամբ տղմոտ լիճ մը կը ձեւացնեն, որոյ արեւելեան ու հարաւային կողմերը կաշային նիւթն նկատեց Մարկոֆ, և երբեմն երբեմն իրենց աղբեցուցութիւն յայտնապէս կը ցուցընեն, իսկ սառնական ժամանակին մնացորդը, որ անմերժելի հետքեր թողած են իրենց թանձրութեան և աստուկութեան՝ այս հսկայ լեռանց ուրիշ մասերուն վերայ, ինչպէս ժայռք, ալօսք, 1840ին յեղափոխութեամբը հոս փոխարուած են: Կարելի չէ առանց մեծ զգուշութեան այս վայրենի և առնապատ տեղանքը անվտանգ քայլել: Սառնարանէն դուրսացած լրոց հեղեղէն մաս մը՝ Արկուռի գեղով պիտոյից կը ծառայէ. որով բուսականութիւնը համեմատաբար լաւագոյն է հօնքան լեռին շրջապատը եղող ուրիշ կէտերը: Անշուշտ իւր հիւսիսային դրոց և նեղ կրճի մը խորը ըլլալուն պատճառաւ պայտպանուելով ի շերտութենէ արեգական, այս սառնակոյտս պիտի կարենայ բարձրանալ մինչ գրեթէ ի 2500 մետր, երբ ամենէն աւելի բարձր կոյտը Արարատայ չունին աւելի քան 4300 մետր բարձրութիւն: Յուլիսի սկիզբը, մեծ դէզ մը գտանք ձեւան ի Քիփ-կէօլ (3300 մետր բարձր.) և անմիջապէս մօտը՝ շատ աղէկ յառաջ եկած լեռնային բոցեր և ծաղկեցիկ:

Պարոնք, և իրմէ ետքը Արիս, նշանակեցին թէ սառուցից այս վերջին սառմանք պէտք է որ գտնուին ի մէջ 4200 և 4300 մետրից: Ուղղէ, Տփղիսի մուսէնին ուղղիլը, որ 1871 տարւոյն օգոստոս ամսոյն մէջ մասնական վերելք մը ըրաւ ՍԱրարատ, որպէս զի անոր բուսականութեան վերէն դէպ ի վար բաժանմունքը ուսումնասիրէ, ջրըցնք թէ սառուցք են անոր վերջին սառմանը: « Խրեք հազար չորս հարիւր եօթանասունըհինգ մետր բարձր, կ'ըսէ, Արարատայ բուսականութիւնն դեռ կատարելապէս ուռնացեալ վիճակի մէջ կը գտնուի. 3700 մետրին՝ կ'անհետանան սիզաբոցք, որ լեռնային խոտավայրքն են. 3960 մետրի որ հասնիս՝ միայն

բարձր Ալպեայց թութերը կը նկատես ու Բայց որ զարմանալին է, իւր վերելից ամենէն աւելի բարձր կիտին (4338 մետր), սառնակայտի մը քով բազմահմուտ բնագէտը դեռ ծաղկած վիճակի մը մէջ գտաւ դրաքայ կամ զարմանաւոր կոյուած ցեղին բոյսերը: Արով Արարատայ վերայ՝ սառուցից սահմանը են գրեթէ 4300 մետր, ուր Ալպիական լեռանց որ 60 աւելի հաւաքային է, այս սահմանը 2800 մետր է: Իւր բոլորովին կղզիացած գրեցը պատճառաւ, որով արեգական ճառագայթից ջերմութեան ենթաւ, կայ է, ինչպէս նաև կլիմային սովորականէ գոյս չորութեան ընծայելու է, որ Արարատ շուտով կը թօթափէ զձիւն, մինչ իրմէ նուազ բարձր գագաթունը մշտնջենաբար ծածկուած կը մնան իրենց սպիտակ պատմունճանաւ:

Սառուցից գոտիէն վեր, ուր քիչ է բուսականութիւնն, կը գտնուի մարգար միջին մասը (3300 ց2800), յետոյ բարձրացած դաշտն ուր կը մշակուին ցորենն և գարի (2800 ց1800): Անկէ վար կը սկսի աւելի անսպաստ գոտի մը, զէպ ի ստորին կողմ գաւ ի վայրից որ ծածկուած են հրաբխային մոխրովք, և որ լոկ կը ներկայացնեն անմշակ դաշտաց անշաճ բուսականութիւն մը: Չոր հողը՝ բոլորովին ցամաքած լեռն արեգականէ, խեղճ թփիկներ միայն կըրնայ յառաւ ընթել: և որովհետև բացարձակ անհնարութիւն կայ ուռցման, ուստի մշակութիւնն անկարելի է, որով և անքնակելի: Միակ ծառատունկ կրնան համարուիլ Փոքր Մասեաց ստորոտը գտնուած ցարասեաց անտառք է Սարգար-Բուլքը: Առենի մը միայն կը տեսնուէր սրբոյն Յակովբայ մենաստանին քով, որ գետնաշարժին ատեն անհետացաւ: Աւանդութիւնը կ'ուզէր հաստացընել թէ Նոյայ տապանին փայտէ մը առաջ եկած ըլլայ այն ծառը: Իսկ վայրենի վարդենին՝ որ համանուն արեւը քով կը բարձրանայ, կը վերլացընէ ծառականութեան այս աղքատ ցուցակը: Սակայն լմուռներ ըսել թէ Արկուռի նոր գիւղին պարտիզաց մէջ կ'անին քանի մի կաղամախիք և ճագած ուռենիք: Փիփկէշը լրջապատող ժայռք, ութ տեսակ քարաքոտով (lichen) ծածկուած են: Միւլլէր՝ Քեննուտցի բնապատոււ, որոյնք և ճանչցաւ իրեն ներկայացուած այս նմոշներուն մէջ, երկու նոր ցեղ՝ *Leioidea araratica* և *Leioidea obantrium*. Իսկ Մասեաց խոտականութեան նկարագիրը բոլորովին համանման է կովկասեանին:

Անտառաց ու իրոյ պակասութիւնը՝ ինչպէս բուսականին, նոյնպէս կենդանականին նպաստամատոյց ըլլալով, արարատեան նկարագիրն այս նկատմամբ խիստ աղքատ է: Իր սահմանին մէջ տեսնուած շորթոտանիք են աղուէն, շնաւայլ (*ohacal*), քաւթար (*lynx*), կուզ, նապաստակայրենի խոյ (*mouseon*), և այլն: Ոմանք ըսին տակ, թէ Աւագ Մասեաց գագաթը տեսնուած ըլլան նաև վայրի եղներ (*bison*)։ Բայց այս մեծ որոնողին հոն գտնուիլը այնչափ խնդրական է, որչափ Տուռնըֆորի վագերց, այդ լեռան նախկին խուզարկուաց մէկուն: Վասն զի արեւմտեան Սարայ մէջ՝ որպէս նաև ի Կովկաս, երբեք վայրի եղան ներկայութիւնը ստուգուած չէ: և հարկ է երթալ մինչ ի Ննգորան և յաւրեմոտեան հիւսիս Կասպից ծովու, ուր կը գտնուին վագերք, յովագք և բորենիք:

Համեմատաբար աւելի բազմաթիւ են թռչունք, ինչպէս գեղեցիկ արծիւք, բազմութիւնք անցեղց, ցինք, բազէք ի բարձրագոյն մարգաւէտս: Իսկ ի միջավայրի՝ կաքուք, արտոյտք, տարմահաւք, կարմիրխայտ արեւեակք (*pastor roseus*), և ճնդուկք: Ի դաշտավայրս՝ յաճախութիւն արօս թռչնոց և քանի մը աղքատ ջրայնոց՝ որ յափանց լիտախայ հոն ինկած են:

Սողունք քիչ տեսակ են. որոց մէջ մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է՝ *Phrinoccephalus helioscopus* կամ *Raddel*, գեղեցիկ մանր մողէզ մը, որ Արալիցի արեւակէզ անմշակ դաշտաց մէջ շատ կը տեսնուի: տեսակ մը մեծ մողէզ (*stelio vulgaris*) որ Արարատայ վրայ բազմաթիւ է, և այլն: Ասոնց վերայ աւելցնենք իրային կրիայք (*Emis caspica*), որ լեռան ստորոտն եղած ճաւահեներուն և ջրանցից մէջ կ'անին ու կը շատնան:

Միջատաց մէջ հռչակաւոր է հսկայ սարգն (*Galéoides*) զոր գտանք նաև մեր վրանաց մէջ յԱրկուռի: նաև անթիւ ճանճը, որ հօտից հտնէն կ'երթան, ու ի ստորին զառիճայրս՝ ուր աւելի զգալի է արեգական կիզիչ տաքութիւնը՝ մեծամեծ թռչող մարախք, եղնուռոյցք (*bupreste*) և ուրիշ պատենաթիւք: Արարատայ ստորոտէն մինչև 1000 մետր բարձր, մօղուկք ինչպէս նաև Կովկասէն անդին ամէն տեղ, կը նեղեն ու կը հայածեն յարալար գմարգիկ և զննաստես: և անոնց խայթոցէն ազատելու հնարաւորութիւն չկայ: ճանապարհորդին համար ամենէն աւելի ճանճացուցիչ բան մը:

